

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

РОЛЬ ЦЕРКВИ У ФОРМУВАННІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА
РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконав: студент групи 07-442
Спеціальність: 032 Історія та археологія
Андрусенко Артем Олександрович

Науковий керівник: Бойков Олег Юрійович,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Федорченко Олег Володимирович
кандидат історичних наук, доцент
кафедри державно-правових дисциплін
Одеського державного університету
внутрішніх справ

Івано-Франківськ - 2026

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Теоретико-історичні засади дослідження ролі церкви в розвитку української культури.....	5
1.1.Церква як соціокультурний інститут у середньовічному та ранньомодерному суспільстві.....	5
1.2.Християнізація Русі та її вплив на становлення культурного простору України.....	9
1.3.Основні напрями культуротворчої діяльності церкви в українських землях	14
Розділ 2. Вплив церкви на формування української середньовічної та ранньомодерної культури України.....	18
2.1.Роль церкви у розвитку освіти, писемності та книжної традиції	18
2.2.Церква як чинник розвитку мистецтва, архітектури та духовної літератури	21
2.3. Значення церкви у збереженні культурної самобутності та формуванні суспільної свідомості.....	25
Висновки.....	30
Список використаних джерел.....	34

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Роль церкви у формуванні української середньовічної та ранньомодерної культури належить до числа ключових проблем історико-культурного, релігієзнавчого та історичного знання. Упродовж століть церква була не лише релігійною інституцією, що визначала духовні орієнтири суспільства, а й одним із найважливіших чинників розвитку освіти, писемності, книжної традиції, мистецтва, архітектури, морально-етичних норм і суспільної свідомості. Саме через церковні структури в українських землях поширювалися книжна культура, шкільництво, перекладна та оригінальна духовна література, формувалися художні канони, архітектурні стилі, моделі соціальної солідарності та історичної пам'яті. У цьому сенсі церква постає не лише як сфера сакрального життя, а як потужний соціокультурний інститут, без урахування якого неможливо цілісно осмислити становлення української культури.

Ступінь наукової розробки теми є достатньо значним, однак проблема ролі церкви у формуванні української середньовічної та ранньомодерної культури потребує подальшого системного узагальнення. Окремі аспекти цієї тематики висвітлювалися у працях Івана Огієнка, Ярослава Ісаєвича, а також сучасних українських дослідників, які розглядали значення християнізації Русі, розвиток братського руху, монастирської культури, шкільництва, книгодрукування, сакрального мистецтва, архітектури та полемічної літератури. Водночас важливим залишається комплексний підхід, за якого церква аналізується не фрагментарно, а як багатофункціональний культуротворчий чинник, що впливав на різні сфери життя суспільства та забезпечував тяглість духовної й національної традиції.

Метою дипломної роботи є комплексне дослідження ролі церкви у формуванні української середньовічної та ранньомодерної культури, з'ясування її впливу на розвиток освіти, писемності, книжної традиції, мистецтва, архітектури, духовної літератури, а також на збереження культурної

самобутності й формування суспільної свідомості.

Для досягнення поставленої мети ми визначили такі завдання дослідження:

з'ясувати сутність церкви як соціокультурного інституту в середньовічному та ранньомодерному суспільстві;

- охарактеризувати процес християнізації Русі та його значення для становлення культурного простору України;
- визначити основні напрями культуротворчої діяльності церкви в українських землях; проаналізувати роль церкви у розвитку освіти, писемності та книжної традиції;
- розкрити вплив церковного середовища на розвиток мистецтва, архітектури та духовної літератури;
- дослідити значення церкви у збереженні культурної самобутності та формуванні суспільної свідомості українського народу.

Об'єктом дослідження є українська середньовічна та ранньомодерна культура як цілісне історико-культурне явище.

Предметом дослідження є роль церкви як духовного, соціального та культуротворчого чинника у формуванні української середньовічної та ранньомодерної культури.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від християнізації Русі наприкінці X століття до завершення ранньомодерної доби, тобто приблизно до XVIII століття, коли вже сформувалися основні культурні моделі, пов'язані з діяльністю церкви в українських землях. Такий часовий діапазон дає змогу простежити як початковий етап становлення церковно-культурної традиції, так і її розвиток в умовах конфесійних, політичних та цивілізаційних змін.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі в різні історичні періоди їх розвитку, насамперед території Київської Русі, а також

українські землі доби Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини, де церковні інституції активно впливали на культурне, освітнє й суспільне життя.

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Історико-генетичний метод дав змогу простежити виникнення та еволюцію ролі церкви в культурному розвитку українських земель. Історико-порівняльний метод використано для зіставлення різних форм культуротворчої діяльності церкви в середньовічну та ранньомодерну добу. Системний метод дозволив розглянути церкву як складний соціокультурний інститут, що взаємодіє з освітою, мистецтвом, літературою, суспільною мораллю та історичною пам'яттю. Аналіз, синтез, узагальнення та інтерпретація наукових праць і джерел дали можливість сформувати цілісне бачення досліджуваної проблеми. Також у роботі застосовано культурологічний підхід, який дає можливість дослідити церковний вплив не лише в інституційному, а й у символічному, ціннісному та ментальному вимірах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі здійснено комплексний аналіз ролі церкви у формуванні української середньовічної та ранньомодерної культури як багатовимірного явища. Ми узагальнили підходи до розуміння церкви не лише як релігійної організації, а і як важливого соціокультурного інституту; систематизували основні напрями її культуротворчої діяльності; показали взаємозв'язок між християнізацією, розвитком освіти, книжності, сакрального мистецтва та формуванням суспільної свідомості; акцентували увагу на ролі церкви у збереженні культурної самобутності українського народу в умовах зовнішніх впливів і конфесійного протистояння.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали та висновки можуть бути використані у викладанні курсів з історії України, історії української культури, релігієзнавства, культурології, історії церкви, а

також при підготовці студентських наукових робіт, рефератів, курсових і дипломних досліджень. Узагальнення, зроблені в роботі, можуть бути корисними і для популяризації української культурної спадщини, зокрема в контексті осмислення ролі церковних інституцій у збереженні історичної пам'яті та духовної традиції.

Структура роботи зумовлена метою, завданнями та логікою дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ЦЕРКВИ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1.1. Церква як соціокультурний інститут у середньовічному та ранньомодерному суспільстві

У дослідженні ролі церкви в історії української культури принципово важливо виходити з того, що в добу Середньовіччя й раннього модерну церква була не лише релігійною організацією у вузькому значенні. Вона виступала одним із базових механізмів упорядкування суспільства, формування колективної пам'яті, збереження текстів, нормування повсякденності, організації освіти, мистецького виробництва й моральних уявлень. Саме тому в сучасній історіографії церква розглядається як повноцінний соціокультурний інститут. Цю проблематику в різних аспектах розробляли Ярослав Ісаєвич, Іван Огієнко, В. Шейко, Л. Тишевська, Н. Пальм, Т. Гетало, Г. Антонюк, Лариса Довга. Зокрема, Я. Ісаєвич спеціально досліджував братства як культурно-освітні структури, пов'язані з церковним середовищем, а Л. Довга показала, що цінності української барокової культури активно поширювали саме ієрархи православної Київської митрополії [12; 6, с. 1–2].

Водночас у контексті українських земель важливо враховувати, що культуротворчий вплив церкви реалізовувався не через одну уніфіковану модель, а через різні конфесійні традиції, насамперед православну, греко-католицьку та католицьку. Попри відмінності у догматичній, обрядовій та інституційній організації, усі вони виконували спільні соціокультурні функції: сприяли поширенню освіти й книжності, формували морально-етичні норми, впливали на розвиток мистецтва, архітектури, літератури та колективної пам'яті. Разом із тим конкретні форми цього впливу були різними: православна традиція значною мірою визначала розвиток русько-української книжної, братської та монастирської культури; греко-католицька поєднувала східний обряд із західними організаційними та освітніми практиками; католицька була важливим провідником латинської освітньої моделі, європейських інтелектуальних впливів і нових художніх стилів. Тому в подальшому аналізі церкву доцільно розглядати не лише як узагальнений релігійний інститут, а і як сукупність конфесійних моделей, що по-різному, але системно впливали на формування українського культурного простору.

Для середньовічного суспільства характерною була цілісність духовного й соціального буття. Релігія не відокремлювалася від інших сфер життя так, як це сталося у модерну добу. Через церкву людина входила в сакральний порядок світу, але водночас і в конкретний соціальний лад: через хрещення, шлюб, поховальний обряд, через церковний календар, систему постів і свят, проповідь, сповідь, монастирську й парафіяльну комунікацію. У цьому сенсі церква визначала не лише вірування, а й ритм часу, моральні санкції, легітимні форми поведінки та уявлення про належне. Саме тому християнізація Русі стала не просто конфесійною зміною, а глибокою культурною перебудовою. Як зазначають В. Шейко і Л. Тишевська, прийняття християнства «остаточно визначила входження Русі до загального європейського ландшафту», розширивши її політичні й культурні зв'язки [36, с. 35]. Н. Пальм і Т. Гетало також наголошують, що після 988–989 рр. християнство почало активно

поширюватися «державою і церквою», а отже, стало основою нової моделі суспільної інтеграції [26, с. 57].

Особливе значення церкви як соціокультурного інституту полягало в тому, що вона створювала нову картину світу. За спостереженням В. Шейка і Л. Тишевської, християнство на Русі сприяло утвердженню нового світогляду, у якому інакше осмислювалися людина, природа, історія й сенс суспільного життя [2, с. 35]. Автори слушно підкреслюють, що православ'я зверталось «не стільки до розуму, скільки до почуття, до душі», а його символічна мова виявилася особливо дієвою в слов'янському культурному середовищі [2, с. 35]. Тут варто бачити не лише богословський, а й антропологічний аспект: церква виробляла емоційно-образну модель культури, у якій слово, ікона, храмовий простір, спів, обряд і жест становили єдину систему впливу на людину. Унаслідок цього вона стала не додатком до держави, а головним посередником між індивідом, громадою та надособистісним смыслом історії.

Не менш важливою була роль церкви у становленні книжної й освітньої традиції. Християнство за своєю природою є релігією книги, а тому його поширення неминуче стимулювало потребу в писемності, тлумаченні текстів, перекладах, навчанні духовенства та мирян. Н. Пальм і Т. Гетало прямо зазначають, що християнство, «основою якого була писана книга», сприяло поширенню грамотності та створювало попит на освічених людей [26, с. 58]. В. Шейко і Л. Тишевська так само наголошують, що прийняття християнства стимулювало зростання спочатку церковного, а згодом і світського письменства, а також відкрило шлях для проникнення на Русь візантійської та європейської літературної спадщини [36, с. 38]. Отже, церква діяла тут як інституція трансляції знань: саме вона відкривала простір для перекладної літератури, літописання, богословської думки, а згодом і ширшої інтелектуальної культури.

Класичну, хоча й дещо максималістську, оцінку цієї ролі подав Іван Огієнко. У праці «Українська Церква й наша культура» він писав, що «культура

є духовна, соціальна й матеріальна» [25, с. 3], а також полемічно загострено твердив, що «вся українська культура була створена виключно Українською Церквою» [1, с. 3]. Сучасна наука, безумовно, не сприймає цю тезу буквально, адже розвиток культури зумовлювали й державні, і міські, і родові, і світські чинники. Проте сама інтенція Огієнка надзвичайно показова: він одним із перших послідовно осмислив церкву як ядро історичного культуротворення в Україні. Особливо переконливими є його спостереження про те, що бібліотеки «найперше повстали при Церквах та при монастирях», а школи від початку свого існування в Україні були переважно духовними і підпорядковувалися церковному керівництву [1, с. 6]. У цьому твердженні закладене дуже точне розуміння історичної функції церкви як інституції збереження, навчання і спадкоємності.

У ранньомодерну добу ця функція не зникла, а набула нових форм. Після входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, церква опинилася в умовах конфесійної конкуренції, політичного тиску й культурного суперництва. Саме тоді особливо виразно проявилася її роль як осередку оборони традиції та водночас модернізації культурного життя. Г. Антонюк, спираючись на М. Грушевського, нагадує, що кінець XVI – перша половина XVII ст. називали «першим українським культурно-національним Відродженням», тоді як Д. Чижевський відносив цей період до «блискучих епох в історії України» [4, с. 198]. Таке означення не випадкове: саме церковно-братський рух у цю добу пов'язав захист православної ідентичності з розвитком освіти, друкарства, полемічної літератури, шкільної дисципліни та міської самоорганізації.

У цьому контексті особливої ваги набувають **православні** братства. За узагальненням Я. Ісаєвича, вони були не тільки релігійними об'єднаннями міщан, а й осередками народної освіти, видавничої справи та міжнародних культурних зв'язків [16]. Г. Антонюк конкретизує: в умовах зовнішньої експансії братства виникли як громадські організації для захисту соціальних і

національних інтересів, а їхня активність «сприяла активізації в галузі освіти і культури» [1, с. 200]. Львівська братська школа, за її словами, згодом стала визначним культурно-освітнім центром України [4, с. 200]. Саме тут ми бачимо, як церковна інституція виходить за межі богослужбової функції і стає простором суспільного самозахисту, навчання, дисциплінування й культурного виробництва. Важливо, що братські школи поєднували традицію зі сприйняттям західноєвропейських освітніх моделей, тим самим роблячи церкву провідником не ізоляції, а культурного синтезу [4, с. 203–204].

Водночас церковні структури залишалися опорами колективної пам'яті й символічного простору. В. Шейко і Л. Тишевська підкреслюють, що Київське братство, засноване 1615 р., стало важливим осередком освіти, а Києво-Могилянська академія, за задумом Петра Могили, мала бути «забором православія та української національності» [36, с. 75]. Це дуже показовий момент: церква вже не просто відтворює традицію, а свідомо формує новий тип освіченої людини, здатної захищати віру, мову і культурну гідність. З тієї ж причини монастирі в ранньомодерній Україні виконували не лише аскетичну, а й оборонну, освітню та книжкову функції. Києво-Печерський монастир, як зазначають ті самі автори, залишався опорою православія, а Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові у XVII–XVIII ст. був осередком українського літописання і книгодруку [2, с. 89; 2, с. 249].

Церква в українському середньовічному та ранньомодерному суспільстві була інституцією багатофункціональною. Вона визначала світоглядні координати культури, формувала моральні норми, підтримувала освітню інфраструктуру, розвивала книжність, зберігала історичну пам'ять, замовляла й поширювала мистецькі форми, ставала простором соціальної самоорганізації громади. Її значення полягало не лише в сакральному авторитеті, а й у здатності інституціоналізувати культурне життя. Саме через це історія української культури доби Середньовіччя і раннього модерну майже немислима поза історією церкви: не тому, що все в культурі створювалося

виключно нею, а тому, що саме вона тривалий час була головним механізмом культурного збирання, передавання і легітимації смислів.

1.2. Християнізація Русі та її вплив на становлення культурного простору України

Християнізацію Русі ми маємо розглядати не як одноразовий акт 988 року, а як складний і тривалий історичний процес, що охопив переддержавні контакти з християнським світом, офіційне запровадження нової віри за князя Володимира та подальше багатовікове укорінення християнської традиції в суспільстві. Саме на цій думці наголошують сучасні дослідники. О. Скрипнюк трактує хрещення Русі як «закономірний етап і процес суспільної та державної трансформації» [7, с. 17], а Б. Боднарюк підкреслює, що християнізація руських земель відбувалася в ширшому контексті місіонерської активності Візантії, Римської курії та Першого Болгарського царства [5, с. 40]. Водночас О. Богомолець звертає увагу, що поширення християнства на теренах сучасної України розпочалося ще до офіційного хрещення Русі, коли до нової віри наворачталися окремі представники князівського середовища [4, с. 28]. Отже, християнізація була не лише державною реформою, а й поступовою зміною світоглядних орієнтирів, обрядовості, норм колективного життя та форм культурної самоідентифікації.

Передумови цього процесу були і внутрішні, і зовнішні. З одного боку, язичницька система вже не забезпечувала належного рівня ідеологічної інтеграції великої держави, що зростала територіально та політично. З іншого боку, Русь дедалі активніше входила до простору міжнародних відносин, де християнство виконувало функцію цивілізаційного коду. О. Скрипнюк слушно зауважує, що у рішенні князя Володимира поєдналися світоглядні, моральні та

політичні мотиви, а «прийняття християнства слід шукати в його постаті й характері» [29, с. 7]. Дослідник підкреслює, що князь усвідомлював переваги християнізації держави не лише в духовному, а й у зовнішньополітичному вимірі. Саме тому хрещення Русі варто тлумачити як акт цивілізаційного вибору, за допомогою якого держава не просто змінила конфесійну належність, а визначила напрям свого подальшого культурного розвитку.

Разом із тим офіційне прийняття християнства не означало миттєвого зникнення попередніх вірувань. О. Богомолець, посилаючись на І. Огієнка, наголошує, що навіть у 988 році «охрестилася головню знать, владуща класа» [4, с. 28–29]. Це означає, що первісна християнізація охопила передусім верхівку суспільства - княжу дружину, боярство, управлінські та торговельні верстви, тоді як народні маси ще довго зберігали давні уявлення та звичаї. Саме тому дослідники дедалі частіше підкреслюють поетапність процесу: державне рішення створило нову інституційну рамку, але реальне проникнення християнства в повсякденне життя населення тривало десятиліттями, а подекуди й століттями [8, с. 28–29; 11, с. 40]. У культурному плані це означало не різкий злам, а поступове нашарування нової релігійної символіки, моральності та книжної традиції на давні етнокультурні основи.

Саме тут виникає надзвичайно важлива для історії української культури проблема двоєвір'я. Н. Стратонова розглядає його не як просте механічне співіснування язичництва і християнства, а як специфічний результат їхньої взаємодії. Дослідниця наводить визначення двоєвір'я як «новоутворення в результаті взаємодії двох різних, проте життєздатних систем» [31, с. 295]. На її думку, прийняття християнства й залучення Русі до книжної культури не могли не породити проблеми взаємодії старої язичницької традиції з новими духовними надбаннями [31, с. 296]. І. Заїнчківська, аналізуючи спадщину І. Огієнка, так само підкреслює, що феномен двоєвір'я є не лише релігійним, а й культурним явищем, бо він визначає національну своєрідність світоглядних переконань та обрядової практики [14, с. 60; 14, с. 72–73]. Для українського

культурного простору це мало далекосяжні наслідки: чимало дохристиянських мотивів не були знищені, а трансформувалися й увійшли до обрядовості, календарної культури, народної символіки та моральної уяви.

Водночас християнізація стала потужним стимулом для формування нової книжної та освітньої культури. О. Скрипнюк наголошує, що значним культурним перетворенням стало «введення єдиної кириличної писемності та створення системи освіти по всій державі». Дослідник зазначає, що князь Володимир засновував школи, а першими вчителями були корсунські священики, які володіли слов'янською мовою. Надалі монастирі перетворилися на осередки освіти, книгописання й інтелектуального життя, фактично виконуючи роль своєрідних академій. Саме через них у культурний обіг Русі входили біблійні, богослужбові, повчальні, агіографічні та історичні тексти, насамперед у староболгарських перекладах, близьких і зрозумілих для місцевого середовища [29, с. 15]. Таким чином, християнізація започаткувала той тип культури, в якому книжність, переклад, тлумачення тексту та освітня дисципліна стали основою духовного розвитку суспільства.

Не менш глибоким був вплив християнства на художньо-символічний простір Русі. За спостереженням О. Скрипнюка, нова релігія відкрила доступ до «тисячолітнього надбання високої візантійської культури», сприяла розвитку літератури, мистецтва й архітектури [29, с. 14]. Автор говорить про культурний синтез самобутніх національних традицій і запозичених античних надбань, на основі якого у X–XII ст. відбувся мистецький ренесанс високого європейського рівня. Запровадження християнства стимулювало будівництво храмів, розвиток монументального живопису, іконографії, церковного співу, переписування книг, укладання літописів. Отже, християнізація створила не просто нову систему вірувань, а нову візуальну, звукову і текстову організацію культурного простору, в якій храм, ікона, книга й літургійне слово стали головними носіями смислу.

Важливо й те, що християнізація сприяла політичній та етнокультурній

консолідації Русі. О. Скрипнюк прямо зазначає, що церква сприяла «консолідації всіх руських земель і племінних союзів навколо Києва» та забезпечувала перетворення їх на єдиний християнський народ [29, с. 11]. Прийняття християнства вивело Русь до сім'ї християнських держав і посилило її міжнародні зв'язки з Візантією, Болгарією, західноєвропейськими країнами [29, с. 12]. У цьому сенсі культурний простір України почав формуватися не як ізольована локальна традиція, а як частина великого християнського цивілізаційного ареалу. Водночас ця інтеграція не знищила місцевої самобутності, бо Русь, за висловом того ж автора, запозичувала лише те, що відповідало її власній традиції. Тому християнізацію варто оцінювати як процес одночасної відкритості до зовнішнього світу і внутрішнього структурування власної культури.

Надзвичайно показовим є те, що значення хрещення Русі не вичерпалося добою Київської держави. У різних конфесійних середовищах ранньомодерної України подія хрещення Русі осмислювалася по-різному. Для православного середовища вона була передусім підставою історичної тяглості київської церковної традиції, доказом давності й легітимності руського православ'я та символом духовної першості Києва. Для унійно-греко-католицького середовища хрещення Русі також залишалося засадничим актом входження руських земель до християнського світу, однак ця подія інтерпретувалася в логіці поєднання східної обрядової спадщини з визнанням єдності з Римом. Натомість у католицькому середовищі хрещення Русі частіше розглядалося як частина ширшого процесу прилучення східнослов'янських земель до загальноєвропейського християнського цивілізаційного простору, що давало підстави акцентувати на універсальності латинсько-християнської традиції. Таким чином, у ранньомодерну добу пам'ять про хрещення Русі перетворилася не лише на історичний сюжет, а й на важливий інструмент конфесійної аргументації, культурного самовизначення та боротьби за символічне право представляти спадщину Київської Русі [10, с. 71–98].

У ранньомодерний період ця подія стала важливим елементом історичної пам'яті, культурної полеміки та конфесійної самоідентифікації. Я. Затилюк доводить, що в українській історичній культурі XVII ст. літописна оповідь про хрещення Русі зазнавала нових інтерпретацій у католицькому, унійно-греко-католицькому та православному середовищах [15, с. 71]. Особливо важливо, що київські церковні автори пов'язували цю оповідь зі спробами культивувати образ Києва як «православного Сіону» [15, с. 98]. Це означає, що християнізація Русі почала сприйматися не лише як факт далекого минулого, а як символічний аргумент у боротьбі за історичну першість Києва, за легітимність православної традиції та за безперервність русько-української культурної спадкоємності. У такий спосіб хрещення Русі стало одним із центральних міфоісторичних сюжетів української ранньомодерної культури.

Отже, християнізація Русі справила визначальний вплив на становлення культурного простору України. Вона започаткувала нову систему цінностей, змінила форми колективної ідентичності, створила умови для розвитку писемності, освіти, літератури, храмового будівництва, іконопису та музично-літургійної традиції. Водночас цей процес не був ані одномоментним, ані однорідним: він розгортався через взаємодію нової християнської моделі з дохристиянською спадщиною, породжуючи складні синкретичні форми, що надовго визначили українську культурну своєрідність [9, с. 298; 12, с. 72–73]. Саме тому християнізацію Русі ми маємо трактувати як одну з ключових точок народження українського культурного простору - простору, де церковна традиція, книжність, історична пам'ять і місцева етнокультурна основа утворили тривку цивілізаційну єдність

1.3. Основні напрями культуротворчої діяльності церкви в українських землях

Якщо в попередніх підрозділах ми з'ясували, що церква в

середньовічному та ранньомодерному суспільстві виступала не лише релігійною, а й соціокультурною інституцією, то тепер маємо конкретизувати головні напрями її культуротворчої діяльності в українських землях. У науковій літературі цю проблему висвітлювали Я. Ісаєвич, І. Огієнко, Т. Кочубей, В. Соколов, Б. Лазорак, Д. Досин, М. Федоришин, Н. Кривда, К. Третяк, Л. Білозуб, С. Гуральна та інші дослідники. Аналіз їхніх праць дає підстави стверджувати, що культуротворча роль церкви реалізовувалася насамперед у кількох взаємопов'язаних сферах: освіті, книжності та друкарстві, мистецтві й архітектурі, музично-літургійній традиції, а також у благодійній і громадсько-організаційній діяльності. Отже, церква формувала не одну вузьку галузь культури, а цілісне духовно-інтелектуальне середовище, в якому вироблялися знання, естетичні норми, символи й моделі суспільної поведінки.

Першим і, без перебільшення, базовим напрямом культуротворчої діяльності церкви була книжність. Упродовж тривалого часу саме монастирі залишалися головними осередками збереження та відтворення рукописної культури. М. Федоришин слушно зазначає, що в період середньовіччя та ранньомодерного часу «важливими осередками книжності були монастирі» [35, с. 204]. У келіях і монастирських скрипторіях переписували книги Святого Письма, богослужбові тексти, патристичну літературу, життя святих, збірники повчань. Особливо показовим є приклад Пересопницького монастиря, де не лише зберігалася значна книгозбірня, а й було створено Пересопницьке Євангеліє - одну з найвизначніших пам'яток української книжної культури [15, с. 204–207]. Сам факт існування таких монастирських бібліотек свідчить, що церква забезпечувала спадкоємність писемної традиції, а отже - тяглість історичної пам'яті та освіченості. Ми можемо стверджувати, що без монастирських книгозбірень і скрипторіїв формування українського культурного простору було б значно повільнішим і фрагментарнішим.

Із розвитком друкарства церковна культуротворча діяльність не

послабилася, а, навпаки, набула нової інтенсивності. Т. Кочубей, аналізуючи історію друкарень і бібліотек, підкреслює, що вони сприяли не лише поширенню книжки, а й розвитку освіти загалом. Дуже показовим є її висновок, що «усі давні друкарні були власне культурно-освітніми установами» [19, с. 264]. Від другої половини XVI ст. в українських землях виникають друкарні у Львові, Острозі, Києві, Чернігові, Луцьку, Перемишлі та інших містах [19, с. 263–264]. Особливу роль відіграла Києво-Печерська лавра, чия друкарня, за свідченням Г. Ковальчук, у другій половині XVII - першій чверті XVIII ст. стала провідним центром книговидавання в Україні, ініціатором розширення тематики видань і вдосконалення їх художнього оформлення [17, с. 72–75]. Отже, церква була не лише замовником книжки, а й її організатором, поширювачем і хранителем. Через друкарню вона формувала інтелектуальний ринок, розширювала коло читачів і зміцнювала зв'язок між книжною культурою, богослов'ям, освітою та мистецтвом.

Другим магістральним напрямом культуротворчої діяльності церкви була освіта. Найяскравіше це видно на прикладі братств і братських шкіл. Б. Лазорак і Д. Досин доводять, що у XVIII ст. церковні братства Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії продовжували розвивати освітньо-культурне життя української громади, «утримуючи при церквах школи, друкарні, шпиталі, церковні хори» [22, с. 130]. Особливо важливо, що братства не обмежувалися відкриттям шкіл, а забезпечували навчання книгами, добирали вчителів, контролювали освітній процес і матеріально підтримували ці заклади [22, с. 130–132]. У братських школах викладали церковнослов'янську мову, письмо, церковний спів, а в школах вищого типу - також граматику, поетику, риторику, історію, арифметику, географію, логіку, музику [22, с. 131–132]. Отже, церква створювала не лише конфесійно-релігійну, а й ширшу гуманітарну освітню модель. У цьому сенсі вона була одним із головних середовищ інтелектуалізації українського суспільства.

З освітнім напрямом безпосередньо пов'язаний і розвиток бібліотек. В.

Соколов у спеціальному дослідженні показав, що бібліотеки церковних братств в Україні XVI–XVIII ст. мали власну структуру формування, склад, коло читачів і виконували важливу просвітницьку функцію [30, с. 20]. Це означає, що братські та монастирські книгозбірні були не пасивними сховищами рукописів чи стародруків, а осередками живого читання, навчання і передавання знань. Саме через ці бібліотеки церковне середовище забезпечувало знайомство з богословською, полемічною, історичною, риторичною та навчальною літературою. Ми бачимо, що церква тут виступала інституцією не лише сакральної, а й комунікативної культури: вона організовувала доступ до тексту, а отже - до мислення, полеміки й саморефлексії.

Не менш вагомим був внесок церкви у формування образотворчої культури. Йдеться насамперед про іконопис, монументальний живопис, різьблення, іконостаси, книжкову гравюру. Н. Кривда наголошує на «збагаченні мистецької традиції українського іконописання» під впливом інших художніх систем [21, с. 571]. Це дуже важливе спостереження, бо воно дає змогу бачити церковне мистецтво не як застиглий канон, а як динамічну систему, здатну засвоювати нові естетичні імпульси без втрати сакрального змісту. Українська ікона, з одного боку, спиралася на візантійську богословську основу, а з другого - розвивалася у взаємодії з ренесансними, бароковими й локальними народними формами. Саме тому церковне мистецтво стало одним із найважливіших просторів, де вироблялася візуальна мова української культури. Через храмову ікону людина не просто споглядала сакральний образ, а входила в систему естетичного, етичного й богословського виховання.

У сфері архітектури роль церкви була не менш визначальною. Храм у середньовічній та ранньомодерній Україні був не тільки місцем богослужіння, а й візуальним центром поселення, простором колективної пам'яті, символом належності громади до певної традиції. К. Третяк справедливо пише: «Саме тому культова архітектура стала “носієм” національних форм» [33, с. 10].

Особливо яскраво це проявилось в добу українського бароко, коли храмовбудування поєднало загальноєвропейські стильові тенденції з місцевими традиціями дерев'яного і мурованого зодчества [33, с. 10–13]. Українські барокові церкви з їхніми грушоподібними банями, хвилястими фронтонами, світлим тинькованим фасадом і багатим різьбленим декором стали впізнаваною ознакою національної сакральної культури [33, с. 10–13]. Отже, через церковну архітектуру оформлювався не лише простір молитви, а й естетичний образ самої України.

Окремим напрямом культуротворчої діяльності церкви була музика. Л. Білозуб слушно наголошує, що «церковний спів у духовному житті українця посідає особливе місце» [3, с. 238]. Це твердження має принципове значення, бо саме церковний спів поєднував богослужіння, виховання слуху, мовно-ритмічну культуру, хорову практику і спільнотну дисципліну. Дослідники підкреслюють, що українська церковно-музична традиція вийшла з візантійської основи, але поступово набула власних рис; згодом важливою реформою стало впровадження п'ятилінійної нотації, розвиток партесного багатоголосся та створення ірмологіонів, що прискорило процес навчання й активізувало діяльність церковних хорів [18, с. 238–242]. У такий спосіб церква не тільки зберігала музичну традицію, а й виховувала професійне виконавство, яке згодом вплинуло і на світську хорову культуру. Отже, церковний спів був одним із тих механізмів, через які сакральне мистецтво переходило у ширший національний культурний простір.

Нарешті, важливо враховувати благодійний і громадсько-організаційний напрям діяльності церкви. Утримання шпиталів, підтримка бідних, збір пожертв на школи, участь у ремонті навчальних будівель, забезпечення громади книжками й церковним співом свідчать, що церква діяла як інституція практичної соціальної культури. Саме тому братства були важливими не лише для релігійного життя, а й для формування етики взаємодопомоги, дисципліни, відповідальності перед громадою. У підсумку можемо стверджувати, що

основні напрями культуротворчої діяльності церкви в українських землях охоплювали весь комплекс духовного життя суспільства: від книги й школи до ікони, храму, хору, шпиталю та бібліотеки. Через ці механізми церква не просто впливала на культуру, а виступала її одним із головних творців, організаторів і носіїв у середньовічну та ранньомодерну добу.

РОЗДІЛ 2.

ВПЛИВ ЦЕРКВИ НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА РАННЬОМОДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ

2.1. Роль церкви у розвитку освіти, писемності та книжної традиції

Одним із найважливіших напрямів впливу церкви на формування української середньовічної та ранньомодерної культури був розвиток освіти, писемності та книжної традиції. Саме через церковні структури християнська Русь і пізніші українські землі отримали не лише нову релігійну систему, а й новий тип культурної організації, заснований на тексті, навчанні, тлумаченні й передаванні знань. У цьому сенсі церква виступала не тільки охоронницею віри, а й інституцією інтелектуального життя. Дослідники неодноразово наголошували, що із запровадженням християнства освіта стала невід'ємною складовою суспільного розвитку, а церковне середовище перетворилося на головний простір, де поєднувалися книжність, виховання і духовне формування особистості [22, с. 43–44; 23, с. 171–173]. Ми маємо підкреслити, що саме церковний культурний простір уперше надав освіті системного характеру, а писемності - стійкої суспільної функції.

Початки цього процесу сягають доби Київської Русі. Віталій Покась зазначає, що запровадження християнства «сприяло розвиткові освіти у Київській Русі», а заснована Володимиром у 988 р. школа «книжного вчення» відіграла «прогресивну роль в інтелектуальному житті слов'янських народів» [27, с. 44]. Особливо важливо, що йшлося не про поодинокі навчання, а про формування нової суспільної потреби в освічених людях - для державного управління, церковної служби, перекладацької та культурної праці. Покась підкреслює, що з цих шкіл готували кадри для «церковної та культурної діяльності» [27, с. 44]. Надалі важливу роль почали відігравати монастирські школи: після запровадження Студитського уставу в Києво-Печерському монастирі поширилася практика навчання грамоті, яку перейняли й інші

обителі [27, с. 44]. Отже, вже в XI–XII ст. саме церква створювала основну інфраструктуру початкового й частково вищого навчання.

Не менш значущою була роль монастирів як осередків писемності. Андрій Голуб наголошує, що тогочасні монастирі стали «головними провідниками і поширювачами християнства у Київській Русі», а їхній вплив поширювався не тільки на релігійну, а й на культурну та світоглядну сфери [23, с. 171]. Особливо цінним у цьому контексті є його спостереження, що монастирське середовище створило «могутню культуру і навіть свою вченість» [23, с. 172]. Це твердження має безпосередній стосунок до історії писемності: у монастирях зосереджувалися книжники, перекладачі, проповідники, тлумачі Святого Письма. Саме письмова, учена культура, як підкреслює автор, відігравала провідну роль у формуванні середньовічної історичної свідомості [23, с. 173]. Ми можемо стверджувати, що без монастирського культурного середовища неможливо пояснити ані появу літописання, ані поширення книжного знання, ані поступове вироблення інтелектуальної мови давньоукраїнського християнського світу.

Упродовж середньовіччя й ранньомодерного часу монастирі залишалися головними центрами книжності. Це підтверджують і дослідження монастирських бібліотек. У науковій літературі слушно наголошено, що «в період середньовіччя та ранньомодерний час важливими центрами книжності були монастирі», де не лише зберігалися рукописи та стародруки, а й формувалися бібліотеки, реконструйовані сьогодні за інвентарями [15, с. 204; 20, с. 20–24]. Особливо показовим є приклад Пересопницького монастиря, книгозбірня якого була важливою частиною місцевого духовного життя [15, с. 204–207]. Саме в такому церковному середовищі виникали пам'ятки, що згодом стали знаковими для української книжної культури. Василь Німчук називає Пересопницьке Євангеліє «видатною пам'яткою української мови й образотворчого мистецтва», наголошуючи, що працю над ним було розпочато 1556 р. у Дворецькому монастирі, а завершено в Пересопниці [24, с. 3]. Це

дозволяє нам бачити церковну книгу не лише як богослужбовий предмет, а як місце зустрічі релігії, мови, перекладацької практики та мистецтва.

У ранньомодерний період особливо активну роль у розвитку освіти відіграли православні братства. Стаття Л. Москальової, І. Яковенко та В. Чорної переконливо показує, що Львівське братство стало однією з перших інституцій, які «заклали основи нової шкільної системи» на українських землях [24, с. 138–139]. Автори наголошують, що братчики «запровадили всестанову школу, викупили друкарню для видання необхідних книг» [24, с. 138]. У цьому формулюванні надзвичайно важливою є єдність двох функцій - освітньої та видавничої. Братська школа не існувала відокремлено від книжної справи: навчання вимагало підручників, катехизичних текстів, граматик, полемічних і повчальних творів. Дослідники також підкреслюють, що навчання в братських школах «було безкоштовне і носило всестановий характер» [24, с. 140]. Отже, церква в особі братств не тільки передавала знання, а й демократизувала доступ до них, перетворюючи освіту на важливий елемент конфесійного й національного самозахисту.

Важливо, що братські школи забезпечували не поверхове, а досить ґрунтовне навчання. Зі статуту Львівської братської школи, який аналізують Л. Москальова, І. Яковенко та В. Чорна, видно, що шкільне життя було суворо регламентоване: заняття починалися з молитви, перевірялося домашнє завдання, існувала система контролю, а сам учитель відповідав не лише за знання, а й за моральне виховання учнів [23, с. 141–142]. Автори слушно підсумовують триплановість ролі Львівського братства: воно створило нову систему освіти, поширювало християнсько-етичну літературу через друкарню і продукувало власні педагогічні тексти [24, с. 145–147]. Саме тут ми бачимо, як церковна освіта виходить за межі елементарної грамотності і стає чинником формування світогляду, мовної культури й суспільної етики. Не випадково братські школи розглядаються в історіографії як передумова вищої православної освіти в Україні [19, с. 130–132].

Найвищим виявом церковного впливу на розвиток освіти стала Києво-Могилянська колегія, а згодом академія. Тетяна Кочубей підкреслює, що Києво-Могилянська академія виросла зі злиття Київської братської школи 1615 р. і лаврської школи 1631 р., а колегія, заснована Петром Могилою 1632 р., у 1701 р. здобула титул академії [20, с. 176–177]. Авторка називає її «першим вищим навчальним закладом (у сучасному розумінні)» та «визначним освітнім і культурним центром новаторського типу» [20, с. 177]. Не менш важливим є її висновок про зміст навчання: студенти здобували ґрунтовну філологічну підготовку, вивчали слов'янську, українську літературну, грецьку, латинську, польську мови, оволодівали риторикою, поетикою, філософією, богослов'ям, історією, географією, математикою, архітектурою, а чільне місце в навчальному процесі посідала також художня і музична освіта [20, с. 184–185]. Ми бачимо, що саме церковне середовище створило в Україні освітній осередок, який уже виходив на рівень європейського академічного стандарту.

Із розвитком шкільництва закономірно зміцнювалася й книжна традиція. Церква формувала бібліотеки, замовляла й поширювала рукописні та друковані книги, організовувала читання, вивчення й тлумачення текстів. У випадку Києво-Могилянської академії, як показує Т. Кочубей, учителі різними способами заохочували вихованців до читання, а при академії існувала учнівська бібліотека, фонд якої наприкінці XVIII ст. сягав тисяч книг [19, с. 183–184]. Це вже був не тільки конфесійний, а широкий гуманітарний книжковий простір. Саме тому ми маємо підсумувати: роль церкви у розвитку освіти, писемності та книжної традиції полягала не просто в опіці над школою чи книгою, а у створенні цілісного механізму культурного відтворення. Через монастирі, братства, друкарні, бібліотеки, братські школи та Києво-Могилянську академію церква забезпечила спадкоємність знання, зберегла писемну культуру, сприяла становленню літературної мови і сформувала той інтелектуальний фундамент, без якого українська середньовічна та ранньомодерна культура не могла б набути своєї зрілої форми.

2.2. Церква як чинник розвитку мистецтва, архітектури та духовної літератури

Вплив церкви на формування української середньовічної та ранньомодерної культури особливо виразно простежується у сфері мистецтва, архітектури та духовної літератури. Саме церковне середовище впродовж століть залишалося головним замовником, організатором і смисловим центром художньої творчості. Храм, ікона, книжка, проповідь і житіє не існували ізольовано: вони утворювали єдиний культурний комплекс, у якому богословська ідея втілювалася в образі, просторі й слові. У цьому сенсі церква не лише спрямовувала релігійне життя, а й виробляла основні форми символічної мови української культури. Дослідники Кирило Третяк, Любов Бурковська, Наталія Гончарова, Віра Сулима, Станіслав Беспалов переконливо показують, що саме через сакральне мистецтво, храмове будівництво і духовне письменство християнська традиція стала одним із фундаментів української культурної ідентичності.

Найперше це виявилось в архітектурі. Упродовж ранньомодерної доби саме культове зодчество стало тією галуззю, де національні риси української культури дістали найповніше просторове вираження. Кирило Третяк слушно зауважує, що в умовах, коли кам'яне будівництво в Україні довгий час було обмеженим, «саме тому культова архітектура стала “носієм” національних форм» [34, с. 10]. У цій тезі дуже точно схоплено саму суть процесу: церква була не просто замовником будівель, а середовищем, у якому вироблявся й закріплювався впізнаваний образ українського сакрального простору. Храми, монастирські комплекси, дзвіниці ставали не лише місцями молитви, а візуальними домінантами міст і сіл, довкола яких вибудовувалося колективне відчуття належності до певної культурної традиції [34, с. 10–11].

Особливого значення цей процес набув у добу українського бароко. За

спостереженням того ж К. Третяка, XVII–XVIII ст. стали для України періодом, коли культура «остаточно сформувалась як незалежна та своєрідна» і саме тоді «у культовій кам'яній архітектурі XVII–XVIII ст. втілилася національна українська ідея» [34, с. 40]. Дослідник підкреслює, що європейське бароко, потрапивши на український ґрунт, істотно змінилося під впливом місцевих традицій і породило оригінальні форми, які «тепер неможливо сплутати з ніяким іншим» [34, с. 40]. Саме тому українські хрещаті п'ятикупольні та тридільні храми, грушоподібні бані, хвилясті фронтони, білені фасади й стриманіший декор становлять не просто стильову варіацію європейського бароко, а окреме національне явище [33, с. 10; 34, с. 40–41]. Ми можемо стверджувати, що церковна архітектура стала тут матеріалізованою формою історичної пам'яті й національного світовідчуття.

Не менш значущим був вплив церкви на розвиток образотворчого мистецтва, насамперед іконопису. Українське сакральне малярство не обмежувалося механічним повторенням візантійських зразків, а поступово виробило власну мову, в якій канон поєднувався з місцевими художніми смаками, суспільними змінами та новими естетичними запитами. Любов Бурковська, аналізуючи барокову іконографію, наголошує, що в українському релігійному мистецтві кінця XVII – початку XVIII ст. барокові тенденції «посприяли розширенню його тематичного складу, стильовим видозмінам та появі нових іконографічних сюжетів» [29, с. 50]. Вона підкреслює також, що українська ікона цього часу, сформована «на ґрунті давніх усталених традицій», «набула нової якості», долучившись до загальноєвропейських мистецьких процесів, але «зберігаючи при цьому свою національну самобутність» [6, с. 51]. Це дуже важливий висновок: церковне мистецтво в Україні розвивалося не ізольовано й не вторинно, а як самобутній варіант сакральної візуальності, де богословський зміст поєднувався з творчою адаптацією нових стильових імпульсів.

Показовим прикладом такого оновлення стала іконографія Покрову

Богородиці. Бурковська звертає увагу, що образ «Богородиця Мати Милосердя», або «Козацька Покрова», був «яскравим прикладом оновлення тематики» українського релігійного мистецтва доби бароко [6, с. 51]. Його популярність пояснювалася не лише богословською значущістю теми заступництва, а й тим, що в цих іконах з особливою виразністю подавалися індивідуалізовані постаті людей різних суспільних прошарків [29, с. 50–52]. Отже, через церковний живопис у культурний простір входило не тільки сакральне у вузькому сенсі, а й нове бачення людини, громади, історичного моменту. Саме в іконі барокової доби ми спостерігаємо поступове зближення сакрального образу з живим історичним досвідом українського суспільства.

Поряд із мистецтвом і архітектурою величезну роль відігравала духовна література. Після християнізації Русі церковне слово стало одним із головних інструментів формування масової свідомості. Наталія Гончарова підкреслює, що в XI–XIII ст. Біблія стала «важливим джерелом і взірцем для письменства», а богословська література охоплювала проповіді, повчання, житія та літописання [9, с. 45]. На її думку, саме ці жанри «здебільшого і формували масову свідомість Київської Русі» [30, с. 45]. Дослідниця особливо наголошує, що богословські твори несли морально-дидактичне навантаження, викорінювали язичницькі уявлення, пропонували новий кодекс цінностей і новий тип релігійної людини [30, с. 45–46]. Через це духовна література виступала не тільки частиною церковного життя, а й важливим механізмом культурної трансформації суспільства.

Дуже показово, що разом із перекладною традицією на Русі досить швидко виникає й оригінальна проповідницька проза. Віра Сулима зазначає, що учительно-проповідницька література Київської Русі спочатку формувалася під впливом візантійського богослів'я, але згодом «християнська спільнота виплекала власну плеяду святих отців», які започаткували традицію старокиївського проповідництва [32, с. 124]. Саме тоді в найдавнішій писемності з'являються оригінальні «слова», «повчання», «проповіді»,

спрямовані на пояснення новонаверненим русичам основ християнської віри [32, с. 124]. Це означає, що церква формувала не просто текстовий корпус для богослужіння, а цілу систему морального й інтелектуального виховання. Через проповідь вона навчала людину правильно мислити, тлумачити світ, розуміти обов'язок, добро і спасіння.

Однією з ключових постатей у цьому процесі був митрополит Іларіон. Станіслав Беспалов називає його «знаменитим письменником і оратором, істориком і філософом» Київської Русі [2, с. 83]. Через постать Іларіона особливо виразно видно, як церковна література набувала водночас духовного, культурного й суспільно-політичного значення. У статті Н. Гончарової наголошено, що «Слово про Закон і Благодать» не лише формувало християнське світобачення, а й доносило до масової свідомості думку «про велич руського народу, Руської землі, руської церкви» [9, с. 47]. Авторка слушно підкреслює, що цей твір вважають не лише церковною проповіддю, а й ідеологічно значущою політичною промовою [9, с. 47]. Таким чином, духовна література діяла як простір, де формувалися не тільки релігійні, а й історичні та державницькі сенси. Через церковне слово суспільство вчилося осмислювати власне місце у світі, свою рівність серед інших християнських народів і свою окрему гідність.

Усе це дає підстави для висновку, що церква була одним із головних чинників розвитку мистецтва, архітектури та духовної літератури в Україні середньовічної й ранньомодерної доби. У храмовому зодчестві вона сформувала просторовий образ культури; в іконописі - її сакральну візуальну мову; у духовній літературі - систему моральних, богословських і суспільних смислів. Саме церковне середовище забезпечило поєднання релігійного досвіду з художньою творчістю, а книжного слова - з формуванням історичної пам'яті та колективної свідомості. Тому роль церкви в цій сфері слід оцінювати не як супровідну, а як системотворчу: вона не просто впливала на культурний розвиток українських земель, а задавала багато в чому самі форми цього

розвитку.

2.3. Значення церкви у збереженні культурної самобутності та формуванні суспільної свідомості

У середньовічній та ранньомодерній історії України церква виконувала значно ширшу функцію, ніж лише релігійне служіння. Вона була осередком історичної пам'яті, морального авторитету, освітньої ініціативи, книжної традиції та символічного самоусвідомлення спільноти. Саме тому її значення у збереженні культурної самобутності українського народу слід оцінювати як системотворче. Водночас у збереженні культурної самобутності українських земель важливо розрізняти внесок окремих конфесійних традицій, оскільки їхній вплив не був однорідним. Православна традиція відігравала провідну роль у підтриманні тяглості русько-української духовної, книжної та обрядової спадщини, була осередком захисту місцевої церковної традиції, мови сакральної культури та історичної пам'яті. Греко-католицька традиція, зберігаючи східний обряд, водночас відкривала українське середовище до західноєвропейських освітніх, дисциплінарних і культурних впливів, виступаючи важливим чинником поєднання традиції та модернізаційних процесів. Католицька традиція, зі свого боку, сприяла входженню українських земель до ширшого латинсько-європейського культурного простору, впливала на розвиток шкільництва, архітектури, риторичної культури та форм інтелектуальної самоорганізації. Отже, збереження культурної самобутності в Україні забезпечувалося не лише через абстрактну «церкву» як узагальнений інститут, а через взаємодію різних конфесійних моделей, кожна з яких по-своєму впливала на формування колективної свідомості, культурної пам'яті та символічного образу спільноти.

Дослідниця О. Доманська, аналізуючи релігійний чинник у становленні українського етносу, підкреслює, що релігійно-історичний вимір був базовим

для формування національного культурного простору, а ціннісні структури масової свідомості прямо залежали від нього [13, с. 31]. У цьому сенсі церква поставала не лише як інститут віри, а як механізм, через який суспільство вчилося осмислювати власне минуле, уявляти свою єдність і передавати цю єдність наступним поколінням.

У добу Київської Русі ця роль найвиразніше проявилася через монастирське середовище. Монастирі були не тільки місцями аскетичного життя, а й центрами вироблення світоглядних орієнтирів. А. Голуб слушно зазначає, що монастирська культура впливала на політичну, державно-правову, культурну й світоглядну сфери життя Русі [8, с. 171]. Особливо важливо, що саме в церковному середовищі сформувався культ власних руських святих, а це означало появу внутрішнього духовного пантеону, з яким ототожнювала себе спільнота. Такий культ був не просто складником богослужбової практики: він ставав формою колективної пам'яті, завдяки якій суспільство починало сприймати себе окремою духовною й історичною цілісністю [8, с. 175–176]. Через життя святих, монастирські перекази, церковні свята та літургійну традицію вироблялося уявлення про тяглість власної історії та особливе місце Русі у християнському світі.

Не менш важливою була морально-виховна функція церкви. Через проповідь, повчальну літературу, біблійні тексти й церковні настанови вона формувала уявлення про добро і зло, справедливість, смирення, обов'язок, гріх і відповідальність. Саме тому церковне слово було одним із головних інструментів формування суспільної свідомості. У богословській і повчальній літературі Київської Русі, як наголошують дослідники, містився не лише релігійний зміст, а й чітка програма морального впорядкування життя громади [30, с. 45–47]. Через ці тексти церква давала людині систему оцінок, за допомогою якої вона навчалася сприймати власні вчинки в координатах вищого духовного закону. У результаті моральна культура суспільства формувалася не поза церковною традицією, а значною мірою саме через неї.

У ранньомодерну добу значення церкви в збереженні культурної самобутності ще більше зросло. Це було пов'язано з конфесійним протистоянням, політичним тиском і посиленням культурної асиміляції. У таких умовах церковні братства стали осередками не лише релігійного, а й національно-культурного життя. Оксана Романова у дослідженні про Луцьке Хрестовоздвиженське братство прямо підкреслює, що його діяльність полягала у зміцненні позицій православної церкви, релігійно-просвітницькій та благодійницькій роботі, а також у боротьбі за національні права й культуру українського народу [28, с. 85]. Дослідниця доходить принципового висновку: братство стало центром консолідації православ'я на теренах Західної України і водночас стало на заваді ополяченню та окатоличенню місцевого населення [28, с. 89]. Отже, через братства церква виконувала функцію культурного самозахисту, об'єднуючи громаду навколо спільної віри, школи, друкарні, шпиталю й церковного хору.

Окреме місце у формуванні суспільної свідомості посідала полемічна література кінця XVI - першої половини XVII ст. У цій літературі церковне питання перестало бути лише конфесійним: воно перетворилося на питання історичної гідності, культурного права і колективного майбутнього українського народу. Т. Возна, досліджуючи праці острозьких книжників, наголошує, що полемічна література стала «основним елементом формування національної самосвідомості» [7, с. 95]. Це визначення є дуже влучним, оскільки саме у полемічних творах відбувалося осмислення загрози втрати власної церковної й культурної традиції після Берестейської унії. Подібну думку висловлює й О. Колич, яка підкреслює, що інтерес до історії та культури українського народу у цю добу дав поштовх до пробудження національної свідомості, а сама полемічна література стала цілою епохою в українській культурі, релігії та філософсько-правовій думці [18, с. 6]. Отже, саме через церковну полеміку суспільство вчилося називати себе окремою спільнотою, аргументувати своє право на самобутність і захищати власну духовну

традицію.

У цьому процесі надзвичайно важливу роль відігравали освітньо-церковні реформатори, насамперед Петро Могила. Його діяльність показує, що церква не лише обороняла традицію, а й творила нову модель культурного розвитку. У науковій літературі Петро Могила характеризується як один із найвидатніших представників української духовної культури XVII ст., чия позиція впливала не лише на церковне, а й на культурно-просвітницьке життя України [37]. Саме в могилянську добу остаточно оформлюється зв'язок між церквою, освітою, книгодрукуванням, інтелектуальною дисципліною та суспільним самовизначенням. Завдяки цьому православна традиція перестає бути лише спадщиною минулого і стає активним чинником ранньомодерного культурного розвитку. Такий тип церковного впливу був надзвичайно важливим для збереження української самобутності, оскільки поєднував вірність традиції з культурною мобілізацією громади.

Церква впливала на суспільну свідомість і через мову символів. Йдеться не тільки про богослужіння, а й про весь комплекс обрядів, свят, іконографії, сакральної архітектури, культу святих і церковного календаря. Саме через ці форми людина відчувала свою належність до певної спільноти. У ситуаціях політичної нестабільності чи зовнішнього тиску така символічна система ставала особливо важливою, бо забезпечувала безперервність культурного досвіду навіть тоді, коли не існувало сталої державної рамки. Через церковну традицію громада зберігала не лише віру, а й пам'ять про своїх предків, свої звичаї, свої сакральні місця, свою мову смислів. Це і є одним із ключових механізмів збереження культурної самобутності.

Значення церкви у збереженні культурної самобутності та формуванні суспільної свідомості в українських землях було винятково великим. У середньовіччі вона забезпечувала спадкоємність духовної культури через монастирі, культ святих, морально-повчальну літературу й літургійну практику. У ранньомодерну добу церква через братства, полемічне письменство, освітні

реформи та просвітницьку діяльність стала одним із головних носіїв культурного самозбереження українського народу. Саме тому її роль слід визначати не лише як релігійну, а як глибоко культурну й суспільно-консолідуючу: вона формувала історичну пам'ять, моральні цінності, конфесійну солідарність і поступово сприяла пробудженню національного самоусвідомлення

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження ми дійшли висновку, що роль церкви у формуванні української середньовічної та ранньомодерної культури була не периферійною, а системотворчою. Її значення не обмежувалося сферою богослужіння, догматики чи релігійного виховання, оскільки впродовж тривалого історичного часу церковні інституції виступали важливими осередками освіти, книжності, мистецтва, архітектури, морального нормування, історичної пам'яті та суспільної самоорганізації. Саме через церковне середовище в українських землях відбувалося вироблення і передавання тих духовних, культурних і символічних форм, без яких неможливо повноцінно осмислити становлення української культури в добу Середньовіччя та раннього модерну.

У ході роботи ми з'ясували, що церкву доцільно розглядати передусім як соціокультурний інститут, який визначав не лише релігійні уявлення людини, а й ритм суспільного життя, моральні орієнтири, форми колективної пам'яті та механізми культурної тяглості. У середньовічному суспільстві вона виконувала функцію посередника між індивідом, громадою та надособистісним смисловим порядком, а в ранньомодерну добу стала ще й важливим чинником культурного самозахисту, освітнього розвитку та конфесійної самоідентифікації. Водночас аналіз показав, що в українських землях культуротворчий вплив реалізовувався не через одну абстрактну церковну модель, а через різні конфесійні традиції, які мали спільні функції, але відрізнялися своїми інституційними формами та історичною роллю.

Ми встановили, що християнізація Русі стала однією з ключових цивілізаційних подій в історії української культури. Вона була не одномоментним актом, а тривалим процесом глибокої світоглядної, культурної та соціальної трансформації. Прийняття християнства сприяло утвердженню нової системи цінностей, розвитку писемності, освіти, храмового

будівництва, книжної традиції, літургійної культури та історичного мислення. Водночас цей процес відбувався у взаємодії з дохристиянською спадщиною, що зумовило формування специфічних синкретичних рис українського культурного простору. Особливо важливо, що в ранньомодерну добу подія хрещення Русі набула нового значення як елемент культурної пам'яті та конфесійної полеміки: православне, греко-католицьке й католицьке середовища по-різному інтерпретували її як джерело власної історичної легітимації та символічного зв'язку з київською спадщиною.

Проведений аналіз дозволив нам дійти висновку, що одним із головних напрямів культуротворчої діяльності церкви була розбудова книжної та освітньої інфраструктури. Саме церковні інституції - монастирі, братства, школи, друкарні, бібліотеки - забезпечували збереження і поширення рукописної та друкованої книги, підтримували навчання, формували середовище інтелектуальної праці й передавання знань. Через ці структури в українських землях утверджувалася культура читання, перекладу, тлумачення тексту, богословської та морально-повчальної думки. Особливого значення в цьому процесі набули монастирські осередки, братські школи та Києво-Могилянська академія, які стали не лише церковними, а й загальнокультурними центрами формування освіченого прошарку українського суспільства.

Не менш вагомим був внесок церкви у розвиток мистецтва, архітектури та духовної літератури. Ми дійшли висновку, що саме церковне середовище виступало головним замовником і смисловим центром художньої творчості, визначало форми сакрального простору, виробляло візуальну мову культури через іконопис, монументальний живопис, різьблення, храмове зодчество та книжкову гравюру. Через духовну літературу, проповідь, житійну та повчальну прозу церква формувала моральні уявлення, історичне бачення та систему суспільних смислів. Усе це дає підстави стверджувати, що вплив церковних інституцій у цій сфері був не другорядним, а визначальним, оскільки саме вони

створювали основні символічні форми культурного буття українського суспільства.

Окремо ми з'ясували, що у збереженні культурної самобутності українських земель різні конфесійні традиції відігравали неоднакову, але взаємодоповнювальну роль. Православна традиція забезпечувала тяглість русько-української духовної, книжної, обрядової та історико-пам'яттєвої спадщини, ставала осередком захисту місцевої церковної і культурної ідентичності, особливо в умовах зовнішнього політичного й конфесійного тиску. Греко-католицька традиція, зберігаючи східний обряд, водночас відкривала українське середовище до західноєвропейських освітніх, дисциплінарних та організаційних практик, виконуючи посередницьку функцію між східною і західною культурними моделями. Католицька традиція сприяла входженню українських земель до ширшого латинсько-європейського інтелектуального та мистецького простору, впливала на розвиток шкільництва, риторичної культури, архітектурних стилів і форм освіченості. Таким чином, культурна самобутність українського народу зберігалася не через ізольованість, а через складну взаємодію кількох конфесійних традицій, кожна з яких по-своєму впливала на розвиток спільноти.

Ми також встановили, що церква відігравала важливу роль у формуванні суспільної свідомості. Через обряд, церковний календар, систему свят, проповідь, іконографію, храмовий простір, культ святих і морально-повчальну літературу вона задавала людині не лише релігійні уявлення, а й ширшу систему колективної самоідентифікації. Саме через церковну традицію громада зберігала пам'ять про минуле, засвоювала моделі належної поведінки, відчувала зв'язок із попередніми поколіннями та усвідомлювала свою належність до певної культурної спільноти. У ситуаціях політичної нестабільності та відсутності сталої державної рамки ця функція набувала особливого значення, оскільки церковні інституції ставали одним із найміцніших механізмів суспільної консолідації.

Отже, поставлена у роботі мета була досягнута, а визначені завдання - виконані. Ми дійшли підсумкового висновку, що церква в українських землях середньовічної та ранньомодерної доби виступала не тільки релігійною структурою, а багатовимірним чинником культурного розвитку. Вона забезпечувала засвоєння християнської цивілізаційної моделі, підтримувала освітню й книжну традицію, формувала мистецький і архітектурний простір, сприяла розвитку духовної літератури, зберігала культурну самобутність і впливала на формування суспільної свідомості. Саме тому історію української культури зазначеного періоду слід розглядати не поза церковним чинником, а в постійному зв'язку з ним, з урахуванням як спільних культуротворчих функцій церковних інституцій, так і специфіки православної, греко-католицької та католицької традицій.